

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 821.11

І.В. ЛІМБОРСЬКИЙ,
*доктор філологічних наук, в. о. професора
кафедри літератури та іноземних мов
Національного університету «Києво-Могилянська академія»*

ІДЕАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ТИП: «СВІЙ / ЧУЖИЙ» У ПАРАДИГМІ ЦІННОСТЕЙ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується специфіка взаємодії гендерних культурних дискурсів епохи Просвітництва. Протистояння / взаємодія «жіночого» та «чоловічого» осмислюється у межах філософської опозиції «свій» / «чужий». Досліджується процес утворення нового типу взаємин чоловіків та жінок у художній літературі ХVІІІ ст.

Ключові слова: «чоловіче», «жіноче», «свій», «чужий», «інакшість», концепція «людини розуму», власна ідентичність, література Просвітництва.

За доби глобалізації особливо загострилася проблема об'єктивних загроз людству, що їх Ф. Фукуяма визначає як «негативні екстернальності»: прояв нетерпимості щодо тих, хто не є членом певної групи – національної, релігійної, корпоративної, гендерної тощо [4, с. 38]. Це повною мірою стосується і таких специфічних феноменів, як «жіночий» і «чоловічий» культурні дискурси, протистояння / взаємодія яких чітко заявили про себе в епоху Просвітництва. Ця епоха не тільки санкціонувала «свободу» прояву людського (в розумінні більшості просвітителів чоловічого) інтелекту для позитивного «підризу» старого світу, але і поклала початок практиці нових символічних жестів, стереотипів поведінки та риторичних фігур щодо такого складного теоретичного і художнього «конструкту», як «жінка» в семіотичній системі ХVІІІ ст.

Відомий історик мистецтва А. Гаузер писав про виняткову роль ХVІІІ ст. у становленні нового типу взаємин чоловіків і жінок у художній літературі. Це, за його словами, була «перехідна епоха», яка «закінчила епоху лицарської любові і проголосила початок війни проти любовного мезальянсу» [9, с. 26]. Точкою відліку німецький дослідник називає роман абата Прево «Історія кавалера де Гріє і Манон Леско», герой якого «відчуває мазохістське задоволення в душевній сповіді про слабкості свого характеру». Саме від крайнощів характеру закоханого де Гріє, на думку дослідника, пролягли складні лінії впливів і на душевний ексгібіціонізм Руссо, і на хвилеподібні злети і падіння героїв просвітницької літератури, прояви зневаги і поваги до них, що демонструють у своїх творах Г. Лессінг і Й. Гете. Образ Манон стимулював появу нової дискретної особистості героя, який втрачав свою раціональну ідентичність і не завжди міг пояснити логіку своїх вчинків, апелюючи при цьому до складних почуттів стосовно такої «своєї» жінки, яка раптом постала як «чужа». Якщо згадати, яку роль у цю епоху відіграло рококо, де «солодкість» життя часто розумілася як «солодкість», що його може подарувати жінка, то подібна зміна горизонтів у розумінні місця чоловічого «я» в літературі призвела до нового осмислення «іншого / чужого». Саме «чужий / чужа» стали важливим формотворчим чинником цього «я», його другою, прихованою ідентичністю, в

результаті чого індивід уже не може позиціонувати себе в як своєрідний «центр перспективи», перед яким відкривається світ з домінуванням декартівського «*cogito ergo sum*».

Однак це стосувалося не тільки літературних героїв XVIII ст., а й самих просвітителів. Пригадаймо того ж Руссо, який продемонстрував дискретність, «роздвоєність» власного «я»: будучи одним з найбільш моралізуючих авторів століття, своїми власними вчинками він продемонстрував приклад «іншої», «чужої» власним деклараціям поведінки – своїх власних дітей він віддав до притулку. У той же час послідовний раціоналіст Вольтер, який оголосив відкриту війну всім «забобонам розуму», в «Метафізичному трактаті» був змушений визнати: чоловічі жадання щодо жінки часто «сильніше, ніж його розум» [1, с. 261]. А Вовенарг у трактаті «Вступ у пізнання людського розуму» («*Introduction à la Connaissance de l'esprit Humain*», 1746), послідовно обстоюючи тезу про різноманітність форм, в яких проявляє себе розум, однозначно стверджував: людина не здатна і не повинна керувати пристрастями.

Особливий «свій», тобто індивідуальний спосіб отримання досвіду з боку «я», логоцентричне розуміння мислення і буття вступили в принципове протиріччя з появою відчуття «тривожної інакості» людини. Втім, і сам «ідеальний інтелектуал» епохи Просвітництва – об'єкт постійних полемік – часто виступав як аутсайдер, тобто значною мірою «чужий», що доводить свою значущість у протистоянні з тими, хто складав основний фон дійсності. Власне кажучи, відкриття «чужого» стало каменем спотикання для ідеї просвітителів про можливість інтеграції людського роду в ідеальну спільність, спільність «своїх», змусило задуматися над проблемами «прав громадянина» і «прав людини» – поняттями, які за певних обставин, як виявилось, далеко не завжди збігаються і іноді навіть суперечать одне одному. Тим більше, якщо це стосувалося прав жінок, які в епоху Просвітництва, за словами англійських літературознавців І. Армстронга і В. Блейна, «почали виявляти відкриті невдоволення пріоритетністю штучних чоловічих раціоналістичних цінностей» і протиставили їм особливий тип «жіночої суб'єктивної чутливості» [6, с. 123–124]. Сьогодні, як вважають ці літературознавці, настав час перегляду традиційної історії літератури, оскільки було заново відкрито і реінтерпретовано творчість жінок-письменниць XVIII ст., серед яких особливо виділяються М. Ліппор, Е. Бербалд, Х. Мур, Ш. Сміт і багато інших. Відома представниця феміністичної критики Е. Шовалтер, акцентуючи увагу на особливому розумінні так званої «жіночої сфери» у XVIII ст., у цьому плані робить дуже важливе уточнення: «Жінки-письменниці не перебувають ані всередині, ані ззовні чоловічої традиції; вони одночасно перебувають всередині двох традицій, це «підводна течія» основного русла» [5, с. 526]. Таким чином, мова йде не тільки про відновлення історичної справедливості щодо письменників-жінок, а й про пошуки нових, нетрадиційних, можливо, альтернативних способів і моделей репрезентації в історії національних літератур «іншого», «підводного» дискурсу, яким є дискурс цих жінок-письменниць.

Беручи до уваги раціоналізацію проблеми «своїх» – під ними, передусім, розуміли тих, хто розмовляє «прозорою» і «зрозумілою» мовою, – саме в епоху Просвітництва загострилася «теоретична підозрілість» стосовно «іншого». Його не стільки намагалися зрозуміти і прийняти, скільки прагнули інтегрувати («завоювати», якщо це стосувалося жінки) часто за допомогою раціонального «механізму» чоловічих «аргументів», іноді шляхом інтриг і підступності. Такою «іншою», наприклад, постає перед читачем героїня роману С. Річардсона «Памела, або Винагороджена доброчинність» («*Pamela, or Virtue Rewarded*», 1740), яка в силу свого виховання і моральних принципів, виявилася недосяжною для шахрайських «чоловічих» тактик і стратегій спокушання. Однак щирість поведінки «чужа» Памелі, її «чужість» звичайним людським слабкостям і практичним інтересам викликали підозру вже у самих просвітителів – згадаймо «Апологію життя Шамели Ендрюс» Г. Філдінга. Автор літературної пародії принципово змінює «оптику» бачення персонажа: зовні самовдоволена мораль Памелі, чеснота якої розуміється Філдіном як невинність, перетворюється на щось зовсім протилежне. Виявляється, чеснота, зрозуміла в такому ключі, може зберігатися й для суто практичної мети – ярмарку наречених.

Добре відомо, що раціональний індивід утверджується не лише як самодостатнє «я» – він повсякчасно прагне «практичної» перспективи, намагаючись побачити віддзеркален-

ня «свого» розуму в оточуючих. У тому числі ця стратегія поширюється на того, хто раптово став виявляти свою незгоду бути «включеним» до загальної обоими оптимістів, які пов'язали надію на щастя з необхідністю дистанціюватися від минулого як від практики трагічних помилок. Цих «інших» потрібно було раціонально описати, а також розглянути можливість «переконати» їх, довести, що вони стали жертвами помилок і неправильних висновків. І тут просвітницький розум зіткнувся з нерозв'язною для нього проблемою, оскільки взаємодія «свого» і «чужого», в тому числі і на рівні інтимних відносин чоловіків і жінок, не завжди підкоряється раціональній логіці причинно-наслідкових зв'язків.

У XVIII ст. формується особлива концепція «людини розуму», яка позиціонує сама себе як «норму». Усі інші, хто не вписується в рамки раціональної «нормальності» і виявляє відхилення від норми, ризикують легко опинитися серед вигнанців суспільства, витиснених на периферію життя неосвіченими маргіналами. Але вже тут виявився один з показових парадоксів Просвітництва: «людина розуму» – це той, хто може легко «визначити», «номінувати» «іншого», наприклад, божевільного, але аж ніяк його не пізнати. Цей феномен, як відомо, особливо цікавив М. Фуко, який звертав увагу на зв'язок раціоналістичної практики людства з формуванням інститутів влади, сексуальністю і механізмами «придушення» свідомості і волі. Щодо «інших», за свідченням М. Фуко, застосовувалися особливі форми «інтернування»: у відкриті в XVII–XVIII ст. «будинки піклування» або, як їх ще називали, «виправні будинки» поселяли жебраків, хворих, розпусників, злочинців і божевільних [8, с. 128]. Радикальні заходи соціального характеру фактично поставили знак рівності між злочинцями і божевільними, які за логікою речей мали бути ідентифіковані як «інше розуму».

В епохи, коли посилюються різні способи «придушення» свідомості, надзвичайно зростає роль жінки. XVIII ст. не стало винятком: хоча «дисципліна розуму» і протистояла сексуальності індивіда, відкриття нових форм людської суб'єктивності з настановою на інтроспекцію й рефлексію, сприяли сексуальній розкутості, що знайшло відображення і в легких, ігрових творах рококо, і в романах «негативних ефектів» маркіза де Сада. Щоправда, одночасно посилюється відчуття небезпеки, яке може бути пов'язане з чоловіками, за своєю природою «чужими» стосовно жінок. Згадаймо, що у С. Річардсона у вже згаданому романі сестра есквайра леді Деверс, помітивши красу Памели, дає добру пораду – триматися від чоловіків якнайдалі, а в «Клариссі, або Історії однієї молодої леді» («Clarissa, or the History of Young Lady», 1747) подруга героїні Ганна Хоу попереджає її про те, щоб вона не захоплювалася Ловласом, безсоромним спокусником.

Однак і тут спостерігався момент дискретності, в першу чергу це стосувалося глибокої прірви між світом літературних героїв і самим життям людини XVIII ст. Якщо в літературі активно досліджуються «механізми» складних інтриг, підступності, подвійної моралі, то особисте життя виявлялося часто сферою мало доступною для сторонньої уваги. П. Роджерс, дослідник біографій відомих англійських письменників доби Просвітництва, змушений був визнати: «Надзвичайно важко уявити собі, як залицалися чи одружувалися у XVIII столітті: відверте у багатьох відношеннях, це століття все приховувало, коли мова заходила про шлюб. Наближаючись до інституту шлюбу, навіть гульвіси і завсідники борделів запасуються вивіскою «Не турбувати» [3, с. 43].

Складна і неоднозначна парадигматика виявлення та подолання «інакшості», «другості» в людині, у тому числі і в самому собі, яскраво виявилася в романі Д. Дідро «Племінник Рамо» («Le Neveu de Rameau», 1762–1779). Про те, що Рамо – це своєрідний двійник Я-філософа неодноразово писалося в науковій літературі, однак, сьогодні «розщеплена» свідомість автора твору бачиться в новому ракурсі. Мова йде про особливу ситуацію, коли розкриваються внутрішні механізми, іноді на рівні підсвідомості, що змушують виявити в собі «чужого», наявність якого підкреслює людську нестабільність, а сама людина інтегрує і артикулює цього «чужого» через систему протилежних, суперечливих суджень. Власне кажучи, це особливий поліфонізм художнього мислення Дідро, який через протиставлення Я-філософа цинічному егоцентристу племіннику Рамо, знаходить художній спосіб показати своє «приховане обличчя», коли «я» виявляється не тотожним самому собі або, іншими словами, «Я» – це «не-я» або «чужий». Відкриття «чужого» в собі – одна з найскладніших загадок, над вирішенням якої замислився письменник у цьому творі, створюю-

ючи образ Рамо, який принципово не хоче зупинятися і визнавати меж у задоволенні своїх бажань, готовий шокувати, «перевертати» звичний порядок речей, постійно провокувати своїх опонентів.

Межі власної ідентичності виявляються досить умовними і «розмитими», оскільки «чужий» – це найчастіше «прихований бік нашої власної ідентичності», як про це пише Юлія Крістева [2, с. 7]. Пригадаємо показову історію з рокайльним романом «Нескромні скарби» і філософським трактатом «Лист сліпих для повчання зрячих», від яких Дідро згодом намагався відмовитися. З приводу рокайльного роману він неодноразово заявляв, що готовий власноруч спалити всі екземпляри книги, які тільки вдасться віднайти. Фактично Дідро максимально дистанціювався від власних текстів, чим і проголосив їх «чужими»: дух заперечення, притаманний Рамо як другому «я» письменника, поширився на творчість самого Дідро і породив хвилю підозр, вказавши на ігровий характер артикуляції їм правди й істини.

XVIII ст. знає реальні випадки із заплутаною грою у «свого / чужого» на рівні реальних історій людей, історії яких викликали особливий інтерес письменників і часто пропонувалися читачеві як література «факту» і «сенсації». Відомі в літературі сюжети з «перевдяганням» і формула поведінки «я не жінка, я – чоловік» дозволяли реально видати себе за «іншого», утвердитися на його місці і закріпити за собою незнайому сферу життя. У листопаді 1746 р. Г. Філдінг публікує напівдокументальну історію «Жінка-чоловік» про випадок з життя жінки Мері Хамільтон, яка видала себе за чоловіка і взяла в дружини якусь дівчину з Веллсу. Результатом був судовий процес, і схильну до оригінальних експериментів жінку було кинуте у в'язницю.

У той же час письменники Просвітництва іноді не виявляли особливого інтересу до «чужого», звинувачуючи його у тому, що він є причиною багатьох бід і проблем. Часто навіть була відсутня внутрішня інтенція – проникнутися проблемами «іншого» з суто гуманістичних міркувань, що можна було зробити, поставивши себе на його місце. Робінзон у Дефо приймає П'ятницю як такого «іншого», якого слід «освоїти», зробити «своїм», але не шляхом вивчення та асиміляції його досвіду «дикуна», а через нав'язування йому «цивілізованих» цінностей освіченого європейця.

Дистанціюватися від «іншого» шляхом позначення його за допомогою особливих лексичних форм, риторичних фігур та гендерних маркувань – одна з показових рис просвітницького розуму. Тут слід особливо назвати «культ істинної жіночності» в англійських романах, «жіночий стоїцизм» у творах французів Вольтера і Дідро, «жіночий ідеал» і «жіночу чутливість» у літературі сентименталізму. Іноді XVIII ст. взагалі формувало уявлення про жінку як про носія особливої субкультури, часто «чужої» для чоловіка, але яка може «капітулювати» перед просвітницьким розумом. Саме розум здатний пролити світло на «інакшість», «другість» жіночої природи, яка залишалася такою привабливою і одночасно чужою для чоловіка-раціоналіста. Природно, зрозуміти – означає тут перш за все раціонально пояснити, що спостерігається, наприклад, у поезії А. Поупа, зокрема в його сатиричній поемі «Послання до дами» («Epistle to a Lady»):

In Men we various Ruling Passions find,
In Women, two almost divide the kind;
Those only fix'd, they first or last obey,
The Love of Pleasure; and the Love of Sway* [10, с. 207].

Англійська літературознавець М. Блоксідж, оцінюючи неоднозначний і навіть епатажний характер цих рядків поета, змушена була прийти до такого висновку: «Створена Поупом модель жінки набагато простіша, аніж модель чоловіка, і це шокує не тільки сьогоднішнього читача, але, очевидно, шокувало і його сучасників» [7, с. 154]. Однак подібна тенденційність Поупа може бути прочитана і в іншому ключі, беручи до уваги просвітницьку субординацію до жінки, за якою все ж зберігалось певне право бути «іншою». Своїми рядками класицист Поуп пропонує своєрідну теоретичну і практичну стратегію пізнання жінки як

*«У чоловіків ми різні керовані пристрасті знаходимо, / В жінках оселилося дві; / Точно встановлені, якими вони так чи так керуються: / Любов до Задоволення і любов до Панування» (переклад наш – І.Л.).

«іншого / іншої». «Таємний» характер жінки переносить її за ту межу, за якою знаходиться чоловіче уявлення про стабільність і незмінність раціонально витлумаченої людської «норми», де можна керувати пристрастями. Виявляється, що за жіночою «інакшістю» можна побачити приховані мотиви поведінки, що мають безпосередній стосунок до чоловіка, який раптово сам стає об'єктом «прихованого бажання». Уже не говорячи про те, що «pleasure» і «sway» в жінці містять у собі пряму загрозу чоловічому домінуванню, можливо, включаючи ту заборонену й інтимну царину, в якій чоловік завжди відчував себе переможцем – його сексуальну практику. Парадоксальне й інше: артикуляція поетом «небезпечних» думок про жінку – це вже саме по собі щось «інше», «чуже» для ідеології Просвітництва, яке намагалося спиратися на матриці порядку і стабільності, вольтерівського інтелектуалізму або русоїстської чутливості.

Мислити себе «іншим» і бути «чужим» стосовно самого себе – це, власне кажучи, обов'язкова вимога такого «розуму», який знаходиться вже за межами епохи Просвітництва. Це приходить з усвідомленням того, що людство має перейнятися розумінням до «іншого», навчитися не бачити в ньому «ворога», перестати підозрювати його у своїх нещастях, не боятися виявити в ньому заперечення власної цілісності та ідентичності.

Звичайно, подібна теоретична парадигма «свого / чужого» залишалася багато в чому ще далекою для просвітителів, схильних до утвердження ідеалів космополітизму, де «чужий» часто залишається до кінця не зрозумілим і не освоєним. Але дихотомія «свій / чужий» з особливою силою заявила про себе на початку XXI ст., в епоху глобалізації та мультикультуралізму, де концепт «іншого» розглядається в площині «колоніальної травми», «культурної бездомності», «пограничної свідомості», що, у свою чергу, порушує питання про формування нового феномену – феномену посткультури. За такою логікою плюралістичність людської свідомості не може мислитися в категоріях раціональної одновалентності, а вимагає «інших» форм свого прояву і репрезентації. Проте в самому мультикультурному проекті не можна не відчуті відлуння ідей Просвітництва, які і сьогодні продовжують перебувати в центрі дискусій не тільки про долю гуманізму, а й про складні процеси створення нової постсучасної структури світу, який швидко глобалізується.

Список використаної літератури

1. Вольтер. Философские сочинения / Вольтер. – М.: Наука, 1989. – 751 с.
2. Крістева Ю. Самі собі чужі / Ю. Крістева. – К.: Основи, 2004. – 263 с.
3. Роджерс П. Генри Филдинг. Биография / П. Роджерс. – М.: Радуга, 1984. – 317 с.
4. Фукуяма Ф. Великий Разрыв / Ф. Фукуяма. – М.: Ермак, 2004. – 480 с.
5. Шовалтер Е. Феміністична критика у пущі / Е. Шовалтер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 1996. – С. 510–535.
6. Armstrong I. Women's Poetry in the Enlightenment / I. Armstrong, V. Blain. – Houndmills, Basingstoke & London: Macmillan, 1998. – 226 p.
7. Blocksidge M. The Sacred Weapon. An Introduction to Pope's Satire / M. Blocksidge. – Sussex: The Book Guild Ltd, 1993. – 236 p.
8. Foucault M. Histoire de la Folie à l'Age Classic / M. Foucault. – Paris: Gallimard, 1992. – 532 p.
9. Hauser A. Social History of Art: In 4 v. / A. Hauser. – London: Routledge, 1999. – Vol. 3. – 225 p.
10. Pope A. Poems / Ed. by J. Butt / A. Pope. – London: Twickenham Edition, 1963. – 321 p.

В статье исследуется специфика взаимодействия гендерных культурных дискурсов в эпоху Просвещения. Противостояние / взаимодействие «женского» и «мужского» осмысливается в рамках философской оппозиции «свой» / «чужой». Исследуется процесс становления нового типа взаимоотношений мужчин и женщин в художественной литературе XVIII в.

Ключевые слова: «мужское», «женское», «свой», «чужой», «инаковость», концепция «человека разума», собственная идентичность, литература Просвещения.

The article investigates the specific character of interaction of gender cultural discourses in the epoch of Enlightenment. Opposition / interaction of «the feminine» and «the masculine» is interpreted in the framework of the philosophic opposition «own» / «alien». The author investigates the process of formation of a new type of relationship between men and women in the XVIIIth century fiction.

Key words: «masculine», «feminine», «own», «alien», «otherness», conception of «the man of reason», own identity, literature of Enlightenment.

Надійшло до редакції 30.06.2011.